

DRIE ANTIEKE SCHELLENLADEN



De huidige collectie van het Zoölogisch Museum Amsterdam vindt haar oorsprong in de rijke verzamelingen van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra. Veelal werden aanwinsten gemeld in de jaarboekjes of zijn gegevens terug te vinden in de correspondentie, welke thans in het Gemeente Archief bewaard wordt. Naast de wetenschappelijke objecten, die systematisch gerangschikt en opgeborgen zijn, bezit de afdeling Malacologie vele objecten die uit cultuurhistorisch oogpunt van belang zijn. Zo staat er een antieke staande klok, rijkelijk beplakt met schelpen en kralen, die vermoedelijk uit de achttiende eeuw stamt. Zijn er enkele met bladgoud ingelegde Venusschelpen die ooit deel uitmaakten van een achttiende- of negentiende-eeuws Japans memorie spel en zijn er een drietal oude schelpenladen met inhoud. Hoe, wanneer en door wie deze objecten ooit aan Artis geschenken zijn is -nog- niet achterhaald. Wel zijn onlangs gegevens boven water gekomen over de mogelijke oorsprong van deze drie schelpenladen. Op een envelop uit de jaren veertig staat geschreven dat de laden uit een kast komen in een kantoor van Artis. De kast werd toen gebruikt als archiefkast door dr. Sunier, de toenmalige directeur. Het geheel werd overgebracht in andere laden en is toen waarschijnlijk op de afdeling Malacologie terecht gekomen onder de hoede van Tera van Benthem Jutting. In de jaren zeventig hebben wij de laden in grotere met glas afgesloten laden gedaan ter bescherming en afscherming van daglicht.

In 1972 werden de laden afgebeeld door Hughes en in 1986 door Dance. In 1992 stonden zij in de expositie *De wereld binnen handbereik* in het Amsterdams Historisch Museum en werden afgebeeld in de bijbehorende catalogus. Soortgelijke laden zijn ook te zien in historische werken van Vincent (1719) en van Seba (1759). Zij illustreren een wijze van verzamelen waarbij de esthetiek van groot belang was.

In 1994 bestudeerde Bert van de Roemer, student kunstgeschiedenis aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, onze laden. Hij kon een verband leggen met het rariteitenkabinet van Simon Schijnvoet (1652-1727) aan de hand van beschrijvingen van het kabinet door de Duitse patriciër Von Uffenbach uit 1711, en aan de hand van de veilingcatalogus van Schijnvoet's collectie uit 1744.

Schijnvoet, onderschout en hoofdprovoost van het Amsterdamse Aalmoezeniersweeshuis, woonde in de Kerkstraat en had een omvangrijke verzameling curiosa. Veel bekendheid kreeg hij door de uitgave van *D'Amboinsche Rariteitkamer*, het bekende werk van Rumphius, de blinde ziener van Ambon, dat postuum in 1705 verscheen. Ook ontwierp Schijnvoet tuinen. Het symmetrische ordeningsprincipe dat hij hoogst waarschijnlijk toepaste in de tuinarchitectuur, is in het klein te zien in de compositie van de schelpenladen.

HET GROOTE MUSEUM



Zoals het toeval wil, ontdek je schatten op onbewaakte momenten. Die dagen zijn meestal -in ieder geval in herinnering- zonnig. Wandelend aan de zijde van Ben van Wissen door de tuin van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra op zo'n koude zonnige dag, ontdekte ik mijn schat. Mijn schat is niet een object uit de collectie, is een gebouw, niet eens in bezit van de universiteit. Mijn schat is het gebouw dat vele objecten omarmde die nu in depots verscholen zijn. Mijn verhaal gaat over het gebouw waar verhalen over verzamelen en wetenschap een echo nalaten in een lege ruimte. Waar de onzichtbaarheid van de Schatten van Minerva haast fysiek voelbaar is. Het gebouw dat ik leerde kennen als het Groote Museum.

Misschien was het een combinatie van het betreden van de statige trappen naar de zalen boven de Konings- en de Tijgerzaal en de verzamelverhalen waarvoor Ben mij de ogen opende. Misschien was het, het contrast tussen magistrale vitrines waarin zelfs het glas de tand des tijds had doorstaan en achteloos verspreide bierkratjes en schoonmaakmaterialen dat het gebouw en haar inhoud mij niet meer loslieten.

Ik werd gegrepen door een de tastbare geschiedenis van het verzamelen, van de snelle ontwikkelingen in de wetenschap die zich in de negentiende eeuw afspeelden in de Plantagebuurt. Ik werd gegrepen door de leegte van de vitrines en de volheid van de depots. Wat mij het meest intrigeerde was dat hier objecten uit kwetsbare privécollecties, rariteitenkabinetten, rondreizende kermisattracties, beroemde verzamelingen van beroemd verzamelaars tentoongesteld stonden naast de eerste wetenschappelijke studiecollections die, verlicht onder de zenit, het publiek verwonderden of verbaasden.

Ik ben de term Groote Museum in de literatuur nergens tegengekomen, ik vraag mij af of het museum alleen zo geheten heeft in de volksmond. Misschien heeft Ben de naam wel zelf verzonnen omdat dit gebouw een extra 'o' meer dan waardig is. Ik weet het niet, maar hier volgt een gedeelte van het verhaal...

De Middenhof en de collectie Draak: oprichting van een zoölogische sociëteit
Reindert Draak was suppoost aan het Burgerweeshuis, maar had voornamelijk grote verdiensten als preparateur. De uitgestrekte zolders van het weeshuis veranderden door zijn prepareer- en verzamelwoede aan het begin van de negentiende eeuw in een museum van natuurlijke historie. Er stonden apen en vogels, vissen en eieren, 'men zag er orang-oetangs, strusen, casuarissen, paradijsvogels' en 'een bijzonder grooten olifantskop' en dát terwijl het groeiend aantal wezen in de stad noopte tot uitbreiding van de opvangmogelijkheden. Het tekort aan bedden leidde tot de noodzaak het weeshuis te verbouwen. Het zal niemand verbazen dat het omvangrijke kabinet van Draak, dat inmiddels de hele zolder in beslag nam, moest verhuizen.

De boekhandelaar G.F. Westerman, zelf ook verzamelaar, was groot bewonderaar van de collectie. Hij was tevens liefhebber van de natuurlijke historie en had een diepe wens om Amsterdam te verrijken met een zoölogische vereniging met levende en dode have. Westerman spande zich daarom niet alleen in om een nieuw onderkomen voor de verzameling van Draak te vinden, maar ook om het kabinet toegankelijk te maken voor publiek.

Zo verhuisde de rijke verzameling van Draak in 1837 naar de *Plantaadje*, tentoongesteld in de Nieuwe Stadsherberg. Maar helaas, het museum trok niet het verwachte publiek. Inkomsten vielen tegen en een kostbare renovatie van de Stadsherberg die Westerman aanvankelijk beoogd had, was niet te realiseren. Wat er voornamelijk ontbrak aan het museum, was een mooie tuin 'die landelijke omgeving, welke, om den leek te boeijen, daarbij behoefte is'. Na de functie als lichtzinnige Stadsherberg, had er een tijdlang een bakkerij in het pand gezeten en in de tuin stonden opslagloodsen die zeker niet de allure uitstraalden die een museum voor natuurlijke historie behoefde.

Om de collectie Draak te redden en om gestalte te geven aan zijn dierentuinwens, richtte Westerman, met zijn vrienden Werlemaan en Wijsmuller, in 1838 het *Genootschap Natura Artis Magistra* op; een naam die voorzichtigheidshalve werd gekozen omdat er nog weinig sprake van was dat het Genootschap zich op korte termijn kon beroepen op de titel *Zoological Society* zoals voorgangers in Londen dat wel konden. Simpelweg omdat er weinig levends of zoölogisch voorhanden was.

Er werd nu eerst aan de goede omstandigheden voldaan. Het Genootschap kocht *De Middenhof*, een 'lommerrijke buiytentuin in de Plantaadje' op de hoek van de Middenlaan en de Prinsengracht. Een tuin van amper zestig vierkante meter. Een tuin met een oranjerie, een vijver en kostbare bomen, die binnen afzienbare tijd zou uitgroeien tot hét centrum van Natuurlijke Historie in Amsterdam.

De tuin van het Genootschap werd in het voorjaar geopend, en Reindert Draak benoemd tot directeur. Al in de eerste maand telde het Genootschap 125 leden en was een groot succes. Langs de lanen prijkten papegaaien, pauwen, apen en herten; leden met kinderen, vrouwen en vreemden. Toen het Genootschap vier maanden bestond, was het aantal -uiteraard welgestelde- leden van de sociëteit gegroeid naar vierhonderd, en kon het rekenen op een niet aflatende stroom giften.

'Gisteravond had alhier de plechtige inwijding van het gebouw, bestemd voor het Zoölogisch Kabinet van het Genootschap NAM plaats. Reeds vroeg was de grote zaal [...] gevuld met een aanzienlijk gezelschap.[...] Mr. C.F. Gülscher het spreekgestoelte beklommen hebbende, opende met ene gepaste en sierlijke verhandeling', stond er op 18 september 1839 in het Algemeen Handelsblad. Dat er toen al goede contacten waren met medeverzamelaars en hoogleraren van het Athenaeum Illustre, blijkt uit het feit dat de 'Hooggeleerde heer W. Vrolik zijne plaats' daarna verving om 'ene keurig uitgewerkte verhandeling' te geven. Ook met de kunstsector werden van meet af aan banden onderhouden, en zo droeg men er na de toespraak van Vrolik nog enkele 'toepasselijke dichtstukken' voor.

Willem Vrolik was evenals zijn vader verbonden aan het Athenaeum Illustre, de voorloper van de Gemeentelijke Universiteit. Samen beheerden zij toen een van de mooiste particuliere (anatomische) verzamelingen in Europa. Dat Willem Vrolik van meet af aan betrokken was bij de oprichting van het Genootschap had misschien te maken met het feit dat hij wist hoe belangrijk de oprichting van een stabiel en vermogend zoölogisch genootschap voor de ontwikkelingen van de genees- en dierkunde in Amsterdam zou kunnen zijn.

We doen even een stap terug in de tijd, om te zien met welke verzamelingen Willem

Vrolik zich geconfronteerd zag. Enerzijds waren er in Amsterdam 'attractie' verzamelingen, rondreizende menagerieën en curieuze kabinetten waar men dieren in kon vinden. Ook was er een groot aantal particuliere verzamelingen die een meer wetenschappelijk karakter hadden. Al deze menagerieën en kabinetten was een naar lot beschoren, ze verdwenen naar het buitenland of werden postuum verkocht en opgesplitst...

Nieuwe en oude werelden: de preconditionie voor het verzamelen van naturalia.

Bij de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw kwam de geschiedenis van Europa in een stroomversnelling terecht. Vóór Columbus in 1492 de Atlantische oceaan overstak, de Antillen en later het Amerikaanse continent ontdekte, kon de mens zich een redelijke voorstelling maken van Europa en een aantal landen rond de Middellandse Zee. Ook had hij een vaag vermoeden dat Afrika en Azië bestonden. Het bleven flarden. Hij had geen idee hoe groot de wereld echt was, laat staan dat hij beschikte over een samenhangend beeld. In 1498 trotseerde Vasco de Gama de 'onbekende oceanen [...] waarin het naar men dacht wemelde van de zeemonsters' en zeilde hij de eerste zeeroute naar Indië. In 1500 zette Pedro Alvarez Cabral voet aan land in Brazilië en in 1522 maakt Fernao de Magelhaes de allereerste reis om de wereld heen.

Al een eeuw eerder herontdekte men in Italië de geschriften uit de Griekse en Romeinse oudheid. In de Middeleeuwen kende men de werken uit oudheid wel, maar bestudeerde men ze slechts zuiver uit antiquarisch oogpunt. De oudheid was een vreemde en heidense wereld die ver van de christelijke Middeleeuwen afstond. Met de Italiaanse humanisten kregen de geschriften een nieuw leven. Tot de veertiende eeuw was het natuuronderzoek gefixeerd op het scheppingstafereel van Genesis en het Oude Testament. Aristoteles, Plinius en Theophrastos' biologische wetenschap was vergeten of vervormd. Pas toen men in de renaissance aandacht kreeg voor de oudheid, ontstond ook interesse in de geschriften die handelen over de natuur en uiteindelijk ook in de natuur zelf. Hoewel het vergaren van kennis over de natuur misschien niet de eerste drijfveer was om bijvoorbeeld Plinius' werken te bestuderen, kwam er geleidelijk meer aandacht voor de 'volmaakte schepping' en voor het 'volmaakt geschapene'.

In de Nieuwe Wereld was alles ongekend en fabelachtig. Niet alleen de bevolking en de cultuur waren de ontdekkingsreiziger vreemd, maar ook de natuur die zich in onnoemelijk veel onbekende levensvormen, rijkdommen en kleurenpracht aan hem manifesteerde. De expedities en handelstochten brachten de verbijsterende werelden dichterbij. Naast de aanvoer van gebruiksgoederen dreef men in toemende mate handel in exotica: de voortbrengselen van de vreemde en merkwaardige volkeren, maar ook de uitheemse levensvormen en rijkdommen. Ze belandden in talloze voorraadkamers van wonderbaarlijke dingen, wonderkamers; privéverzamelingen van welgestelde heren die mede daaraan hun status ontleenden. Hier werden ze tentoongesteld naast antiquiteiten en moderne kunstwerken.

De aarde had door de zeereizen in relatief korte tijd een ongekende omvang gekregen. In de snel expanderende wereld boden werken van Aristoteles houvast om grip te krijgen op talloze vreemde en nieuwe vondsten. Volgens Aristoteles was de ordening van de levende wezens door de natuur zelf ingegeven. De natuur produceerde alle mogelijke tussenvormen. De natuurladder was een continuüm, de aarde een volheid. De nieuwe dieren vulden nieuwe treden op de natuurladder in.

De verzameling begon als theoretische zoektocht naar het universum maar transformeerde zich tot laboratorium der natuur. Niettegenstaande deze verandering, vertrouwden niet alle naturalisten op het boek der natuur en hielden zij zich vast aan de oude geschriften. Pas toen de verzamelaar vertrouwd raakte met het idee dat de natuur als materieel object -in plaats van als tekstueel object- gekend kon worden, hechte hij evenveel waarde aan het verzamelen van naturalia als aan het lezen van antieke en het schrijven van nieuwe boeken. Naast een walhalla van encyclopedische dromen en een lustoord voor humanistische ideologieën groeide de verzameling uit tot dé plek waarin de natuur bestudeerd en gekend kon worden. Zo werd de natuur met al haar voortbrengselen een gewild verzamel en presentatie object.

Prinsenhoven en kermisattracties: menagerieën en curiositeitenkabinetten in Nederland

Voor in de zeventiende en achttiende eeuw werden met grote toewijding uit alle windstreken naturalia verscheept om ze thuis te tonen aan een ongelovig en verbijsterd publiek in rariteitenshows of -kabinetten waar menig adellijk of rijk burger zijn faam mee vergrootte. 'Wij bezitten verschillende aankondigingen van dieren, die in herbergen op de Botermarkt [het Rembrandtplein in Amsterdam] door kapiteins ter bezichtiging werden gesteld: schubdier, olifant, neushoorn, lynx.' Dieren kwamen in Nederland voornamelijk mee met de schepen van de Oost- en West-Indische Compagnie, en eenmaal hier werden ze gekocht door, of geschonken aan belangrijk verzamelaars.

Dierverzamelingen van enige importantie waren in Nederland aan de prinselijke hoven te vinden, zoals aan het Kleine Loo in Den Haag. Stadhouders en prinses ontptopten zich tot ware wetenschappelijke vertellers, maar om het geheel wat meer cachet te geven trokken zij soms ook beroemde beschrijvers van buiten aan. De eerste orang oetan in Nederland (1640) werd zo in de menagerie van Stadhouder Frederik Hendrik in Honselaarsdijk door de anatoom Nicolaas Tulp (van de anatomische les van Rembrandt) als *Satyrus indicus* boek gesteld.

Ook kooplieden of andere vermogenden hadden menagerieën of wonderkamers. Om de kosten te drukken voor de samenstelling en instandhouding van kleurrijke kabinetten, trachtten verzamelaars publiek te trekken dat meestal bestond uit andere verzamelaars of geleerden. Omdat iedereen die min of meer vermogend was wel iets verzamelde, was het uiteraard van belang dat verzamelaars de meest merkwaardige, spectaculaire objecten voor hun collectie wisten te winnen. Uiteindelijk groeiden sommige rariteitenkabinetten uit tot rondreizende kermisattracties die voor een breed publiek bestemd waren.

Beroemd in Amsterdam was de herberg van Blauw Jan die bijna de gehele achttiende eeuw een attractie was aan de Kloveniersburgwal. Blauw Jan werd in de Franse tijd opgevolgd door de menagerie van Koning Lodewijk die dagelijks van elf tot twee geopend was voor publiek. Naar voorbeeld van de Jardin des Plantes in Parijs, kocht Lodewijk in 1808 voor vijftigduizend zilveren gulden het rondreizende circus van Antoine Alpy dat op kermissen en jaarmarkten te zien was: drie leeuwen, twee tijgers, een panter, een luipaard, twee zebra's, een struisvogel en drie apen. Na diverse onderkomens -waaronder paleis Soestdijk- vond de verzameling in 1809 een onderkomen in de Hortus Botanicus, waar de dieren onder toezicht van hoogleraren Reinwardt en G.Vrolik. Helaas moest Lodewijk de menagerie al in 1810 verkopen.

Van exclusief naar algemeen: de eerste wetenschappelijke collecties

Andere verzamelingen waarin men dieren of dierlijke resten kon aantreffen, waren de meer medisch getinte collecties. Collecties die niet *a priori* verzameld werden als statussymbool, maar die meer wetenschappelijke doelen dienden.

De eerste wetenschappelijke kabinetten werden geboren in een tijd dat de hele Europese elite wel iets verzamelde. Aan de universiteiten van Padua of Bologna, nam men de natuur onder de loep zoals dat ooit in de oudheid gebeurde was.

Het verzamelen en de zoektocht naar een 'natuurlijke historie' waren nauw met elkaar verbonden en ontmoetten elkaar in de collecties van botanici en apothekers als Ulisse Aldrovandi of Francesco Calceolari. Enerzijds leverde dit een nieuwe houding op tegenover de natuur als verzamelbare entiteit en anderzijds leidde het tot specialisatie van de natuurwetenschappen. Voortbouwend op encyclopedische beschouwingen als die van Aristoteles -die de natuurwetenschap als invulling van de *scala naturae* zag- of op engere als die van Discorides of Galenus -die de natuurwetenschap meer als studie naar de medicinale werking van naturalia beleefden- verschoof de aandacht van de verzamelaars van exotische naar meer algemene levensvormen.

Naast de echte aristocratische, statusverlenende collecties waar de nadruk op het wonderbaarlijke of het vreemde lag, ontstonden in Italië in de tweede helft van de zestiende eeuw zo collecties met geheel andere doelen. Zij waren niet langer de opeenstapeling van zo veel, zo vreemd en zo divers mogelijke objecten, maar werden gekarakteriseerd door één gedefinieerd specialisatiegebied.

Deze nieuwe verzamelingen wilden niet langer de hele werkelijkheid omvatten

maar werden tot instrument voor begrip en verkenning van het leven.

Grote voorbeelden waren de collecties van Calceolari in Verona, Ulisse Aldrovandi in Bologna, of Ferrante Imperato in Napels. Hoewel er in hun verzamelingen nog steeds een aantal artificialia opgenomen was, lag de nadruk op objecten van dierlijke, plantaardige of minerale aard. De verzamelaars van deze gespecialiseerde collecties behoorden geen van allen tot de aristocratische elite en hadden geen bijzonder duurzame relaties met de prinsenhoven. Zij studeerden medicijnen en botanie aan universiteiten en oefenden beroepen uit die hier een logisch vervolg op waren: Calceolari en Imperato waren apothekers en Aldrovandi hoogleraar natuurfilosofie aan de universiteit van Bologna. De verzameling, een kabinet of botanische tuin, werd vanaf die tijd een medium tot observatie en analyse uit de eerste hand.

Chirurgijngilden en Athenaeum: de noodzaak en het lot van privécollecties

Hoewel de geneeskunst, en in het bijzonder de anatomie, in de tweede helft van de zeventiende eeuw druk werd beoefend in Amsterdam, werden de belangrijkste lessen in de *medicinae* niet aan het Athenaeum Illustre gegeven, ook al werd daar vanaf 5 oktober 1660 een hoogleraar in de geneeskunde aangesteld. De eer was aan Gerardus Leonardus Blasius. De illustere school beschikte toen waarschijnlijk al over een kabinet, want zo'n vijftien jaar eerder leidde Barlaeus (die als één van de twee eerste hoogleraren op 9 januari 1632 zijn inaugurele rede uitsprak aan het Athenaeum) een doorlichtig bezoeker rond in 'een huis-daarbinnen allerhandt schöne coquilles' [schelpen]. Waarschijnlijk heeft deze collectie onder Lodewijk Napoleon in het Trippenhuis tentoongesteld gestaan als *Cabinet du Roi* en is het in 1820 opgegaan in het Rijksmuseum in Leiden.

Helaas bleek het onderwijs in de geneeskunde weinig aftrek te vinden want binnen twintig jaar, op 16 oktober 1679, viel het besluit om 'de professie in de medicinae aan de Illustere School te mortificeren'. De 'faculteit' werd opgeheven ten tijde van de opvolger van Blasius, de anatoom Petrus Bernagie, die het waarschijnlijk drukker had met het bedenken van klucht- en treurspelen dan met het doceren van de anatomie, danwel met het aanleggen van een verzameling. Naast grote anatomen als Ruysch en Tulp, verbleekte het onderwijs in de geneeskunde aan het Athenaeum en werd overbodig.

De belangrijkste lessen in de *medicinae* werden rond 1775 gegeven door het Collegium Chirurgicum. Lessen in de anatomie, de verloskunde, de chirurgie en de botanie werden gegeven in het Theatrum Anatomicum in de Sint Anthoniswaag (later de Waag) op de Nieuwmarkt, in het Sint Pieters- of Binnengasthuis, en in de Hortus Botanicus.

De artsen en apothekers van het Collegium Medicum en het Collegium Chirurgicum financierden zelfs de kosten voor de oprichting van de Hortus. Het werd de leden van de medische gilden toegestaan de tuin twee maal per week te bezoeken als zij contributie betaalden aan de Collegia. Deze Hortus groeide in tien jaar tijd niet alleen uit tot medische tuin maar zelfs tot echte botanische tuin die zich kon meten met de Hortus van Leiden. Een andere lekkermaker die aankomend artsen en apothekers over de streep moest trekken om een financiële bijdrage te leveren, was dat ze in ruil voor geld een opleiding en examen kregen van de beroemde praelector Frederick Ruysch. In 1666 was hij aan het Collegium Chirurgicum benoemd tot praelector in de chirurgie. Spoedig nam hij examens af en werd in 1672 benoemd tot stadsvoedvader; onderwijzer van vroedvrouwen.

Eén keer per maand verrichtte Ruysch anatomisaties in het Theatrum Anatomicum en vier keer per jaar 'demonstraties op vrouwenlijken'. Hij gaf publieke of privélessen in ontleed- en heelkunde. Een aantal keer per jaar gaf hij 'demonstraties op het cadaver', die soms een week duurden en die vooraf in de krant werden aangekondigd. Belangrijk is dat hij een van de eersten was die preparaten inzette tijdens zijn lessen.

Ruysch genoot faam door zijn bijzonder vernuftige prepareermethoden, en werd zelfs in 1990 nog omschreven als 'de meest bekwame preparateur in de geschiedenis van de anatomie'. Met name de injectiepreparaten -die de gang van het bloedsvatensstelsel in organen zichtbaar maakte- en zijn was-, glas- en ijzermodellen maakten hem tot ver over onze grenzen beroemd. Hij had een enorme verzameling. Zijn collectie was zó omvangrijk dat hij niet in de Waag had gepast. Hij stond opgeslagen in een apart huisje naast zijn woonhuis op de Achterburgwal (nu Spuistraat).

Toen Czaar Peter de Grote in 1697 een bezoek bracht aan Nederland, maakte hij tijd vrij om vooraanstaande wetenschappers te bezoeken. Hij nam zo ook deel aan de colleges van vermaard anatoom Ruysch. Bij een vervolfbezoek in 1717 bezocht Czaar Peter 'zijn meester' ten tweede male en kocht voor dertigduizend gulden zijn anatomische collectie die zo'n tweeduizend preparaten telde. Ook kocht hij het kabinet van de beroemde apotheker Albertus Seba om zijn eigen *Kunstkamer* mee te verrijken. Naar het schijnt, ging een deel van de verzameling onderweg verloren, omdat de *liquor* ook bij de matrozen in de smaak viel.

Na de verkoop legde Ruysch op 79-jarige leeftijd in tien jaar tijd een nieuwe verzameling aan, die, helaas, ook naar het buitenland verdween.

Voor het medisch onderricht in Amsterdam was het een zware slag. De overheid stelde geen gelden beschikbaar voor de aanschaf van preparaten of onderwijsmaterialen. Prelectoren van de medische gilden en hoogleraren aan het Athenaeum waren gedoemd om met eigen middelen privéverzamelingen aan te leggen en nu was de mooiste verzameling voorgoed verdwenen.

Hoogleraren aan het Athenaeum waren tot aan het eind van de negentiende eeuw overladen met vakken. Zij doceerden datgene waarvan zij dachten dat het nuttig was voor de toehoorders. Bekommerden zich niet om studiepunten, leertaken of zelfs de omschrijving van hun eigen leeropdracht. Zij hadden het zó druk, dat het onderwijs waarschijnlijk gereduceerd werd tot een opsomming van dat wat er al geschreven was of tot datgene wat de leerlingen met eigen ogen konden aanschouwen. Dit laatste gebeurde meestal bij de hoogleraren thuis, dáár waar de ontleedkundige verzamelingen zich bevonden.

Ook Willem en Gerardus Vrolijk waren verbonden aan het Athenaeum Illustré. Willem werd er op 1 juli 1831 aangesteld als hoogleraar ontleed-, natuur- en heilkunde. Zijn vader Gerardus doceerde er al vanaf 1797 kruidkunde en was vanaf die tijd tevens directeur van de Hortus Botanicus. In 1798 werd Gerardus door het stadsbestuur benoemd tot hoogleraar in de anatomie en fysiologie en later ook nog in de chirurgie en de theoretische en praktische verloskunde. Hoewel zij misschien wel iets voor het Athenaeum verzameld hebben, stopten ze de meeste tijd en energie in hun privécollectie. In ruim zeventig jaar tijd verzamelden ze 5103 preparaten. Bijna drieduizend collectiestukken van dierlijke, de rest van menselijke oorsprong. De collectie werd tentoongesteld in Gerard's woonhuis op Amstel 218. Het *Museum Vrolikianum* was toegankelijk voor studenten, wetenschappers en andere prominente bezoekers uit binnen- en buitenland.

Eén ding hadden de freakshows, de curiositeitenkabinetten en de wetenschappelijke werkplaatsen met elkaar gemeen. Zij waren meestal particulier bezit. De verzamelingen waren hierdoor kwetsbaar. Niet zelden werden ze door de bezitters zelf, of nog vaker door erfgenamen verkocht. Het was uitzonderlijk als de verzameling in haar geheel verkocht werd, zoals dat bij de verzameling van Ruysch gebeurd was. Vele collecties werden opgesplitst, diffundeerden in andere verzamelingen en 'verdwenen'.

De oprichting van een zoologisch genootschap, van *Natura Artis Magistra*, was een bijzondere aangelegenheid. Doordat er een potentieel verzamelinstituut ontstond, hing het voortbestaan van de collectie die dit instituut zou opbouwen niet langer van één enkel individu af. Het financiële draagvermogen om de verzameling in stand te houden werd groter naarmate er zich meer leden aanmeldden. Het Genootschap kon blijvend rekenen op een niet aflatende stroom contributies. Bij het overlijden van de oprichters zou de collectie in stand blijven, liep de verzameling niet het risico uit elkaar te spatten. Doordat het geld om collecties aan te schaffen ook niet meer van slechts enkele individuen afkomstig was, zou het Genootschap zich kunnen permitteren grotere -meer intacte- collecties over te nemen, en zou het zorg kunnen dragen voor passende behuizing van haar verzamelingen.

Ik weet niet of Willem Vrolijk zoiets inzag toen hij besloot in 1839 'ene keurig uitgewerkte verhandeling' te geven ter ere van de 'plechtige inwijding van het gebouw, bestemd voor het Zoölogisch Kabinet van het genootschap'. Misschien zag hij voornamelijk voordeel in het toekomstige sterven van bijzondere dieren, die hij dan wellicht zou mogen onderwerpen aan zijn onderzoekingen..

Draak verdwijnt, Van Aken doet zijn intrede: de sociëteit met het kabinet verandert in een dierentuin met een museum

Al twee jaar na de oprichting van het Genootschap *Natura Artis Magistra*, op 28 februari 1840, verdween na toekenning van een forse gouden handdruk Reindert Draak -die de alcohol voor de collectie ter verfrissing aanbood aan leden, die het geld voor voedsel voor de dieren in eigen zak stak waardoor ze verhongerden- door onenigheid met het bestuur van het toneel. Ook zijn collectie verhuisde. Ondertussen was het bestuur van het Genootschap al enige tijd in onderhandeling met Cornelis van Aken die over een fantastische rondreizende menagerie beschikte. De menagerie was hiervoor van de wereldberoemde dierentemmer Henri Martin geweest, 'een illuster voorbeeld van dit mannelijk type mensen' die de tweede Nederlandse dierentuin in Rotterdam het licht deed zien. De aankoop van deze menagerie zou het Genootschap in één klap tot diergaarde, tot zoölogische tuin verheffen.

De eerste pogingen om de menagerie binnen te halen, werden al in 1839 ondernomen maar bleven lang zonder resultaat. Het plan om de uitgebreide collectie Van Aken te huren, stuitte op financiële onmogelijkheid. Van Aken vroeg namelijk zestig gulden per dag. Zeker nadat het Artisbestuur de inventarislijst van Van Aken onder ogen had gekregen, voelde het er steeds meer voor om toch tot aanschaf over te gaan.

In de menagerie leefden beroemde en exotische dieren, de 'Persiaanse Leeuw Nero, de tijgerin Atyr, het Afrikaanse leeuwenpaar Willem en Louise, het Senegalese leeuwenpaar Coburg en Fani.' Coburg was een bekende uit het theater of althans, Van Aken gebruikte de naam van deze toneelleeuw om publiciteit mee te trekken. Naast leeuwen bevatte de menagerie diverse roofdieren: een poema, een panter en een jaguar, de 'eenigste van dat Soort' die ooit op kermissen en jaarmarkten te zien was geweest, de andere leefde in de 'Sjardijnde Plan', de *Jardin des Plantes* in Parijs. Succesnummer was de olifant Jack, *Sjeck*. 'Er waren zebra's, lama's en een 'sprinkhaas'; een kangaroo. Totaal bijna tweehonderd dieren, genoeg om een dierentuin mee te vullen.

In februari 1840 werd de koop uiteindelijk beslecht voor 30.900 gulden, een behoorlijk bedrag dat eigenlijk ver boven het budget van het Genootschap lag.

Alles leek rond totdat Burgemeester en Wethouders de bouw van stallen zodanig aan banden legden dat de eisen die er aan gesteld werden geen enkele realiteitszin meer hadden: de loods moest 'een steenen gebouw [worden] zonder deuren vensters of luchtgaten [en bovendien] met een ijzeren dak'.

Later zag de gemeente in dat de angst voor wilde dieren ongegrond was, helemaal omdat de menagerie tevoren al eens op de Nieuwmarkt had gestaan in gammele houten gebouwtjes of kermistenten. Omdat er in oktober 1839 al een principe besluit tot koop was ondertekend en Van Aken reeds onderweg was, kon de menagerie sowieso niet gestopt worden. Met de olifant *Sjeck* aan kop bereikte viervoetigen, vogels en slangen op in december 1839 de oevers van de Amstel.

De Menagerie verhuisde tijdelijk naar de Oranje Nassaukazerne, maar na de aankoop van de omheinde tuin 'Vrede is mijn Lust' -met een stenen muur van '240 voet lengte'- door enkele gefortuneerde leden, was *Natura Artis Magistra* niet langer een sociëteit met een museum maar een echte dierentuin.

Geschapen naar het voorbeeld van de *Jardin du Roi* in het cultuurcentrum Parijs, dat in één klap in *Jardin des Plantes* veranderde nadat aan de wetenschappelijke tuin levende dieren werden toegevoegd, evenaarde de tuin van het Genootschap nu haar grote voorbeeld.

Door schenking en aankoop: de wederopbouw van het museum

De jonge dierentuin genoot bij een breed publiek grote populariteit. Westerman bombardeerde iedereen waarvan hij dacht dat ze de tuin tot enig nut konden zijn tot erelid. Het egostrelen van hoge functionarissen wierp zijn vruchten af. Velen trachtten hun honorair lidmaatschap kracht bij te zetten door uit allerlei oorden dieren mee te nemen, collecties te schenken of kostbare boeken te doneren. Dit leidde er uiteindelijk toe dat Westerman lange lijsten meegaf aan kapiteins van schepen om zo die dieren te verwerven die hij nog niet in zijn tuin had.

Tussen de ereleden bevonden zich uiteraard individuen uit de wetenschappelijke kringen, ondermeer hoogleraren van de medische faculteit van het Athenaeum

Illustre. Naast het wetenschappelijk niveau dat Artis met deze samenwerking bereikte, ontving het Genootschap niet zelden dieren of 'overblijfselen' van het wetenschappelijk onderzoek voor het kabinet of bijzondere boeken. Willem Vrolik vervulde een bijzondere rol door 'dierkundige voorlezingen' te houden. Op negen december 1839 sprak hij zijn eerste Artispubliek toe in het Theatrum Anatomicum aan de Nieuwmarkt.

Was het kabinet van Draak verloren gegaan voor het Genootschap, het kon nu bouwen op eigen overleden dieren en op een enorme hoeveelheid giften die werden uitgedrukt in geld of in natura om een nieuwe collectie op te bouwen. Belangrijke dieren die overleden, werden door de commissarissen van het Genootschap ter bewerking aangeboden aan vakkundige preparateurs. Al spoedig werd de leemte gevuld en had het Genootschap een kabinet dat aan de eerste verzameling van Reindert Draak kon tippen. Maandelijks deden Westerman en Wijsmuller verslag van de vele giften. De collectie groeide snel.

Ook de dierenhandel begon in Europa steeds serieuzer vormen aan te nemen, mede doordat er in meerdere Europese steden dierentuinen verrezen. Er vond een ware concurrentiestrijd plaats waardoor ook de behoefte aan het verwerven van een zo groot en gevarieerd mogelijk aantal verschillende diersoorten toe nam. Men wilde de vormenrijkdom van alle levende dingen waar weinig over bekend was bemachtigen, men wilde de hele *scala naturae* omvatten. En men probeerde ordening aan te brengen op grond van overeenkomsten en verschillen.

Het jaar 1850 was een belangrijk jaar want het Genootschap werd erkend als cultureel centrum van de hoofdstad. Dit uitte zich ondermeer in de bouw van een 'muziekkiosk'. Binnen twaalf jaar had het Genootschap bijna vijf keer zoveel grond verworven als in het oprichtingsjaar. Artis kon tijdelijke verblijven vervangen door duurzame en kon ruime galerijen bouwen voor het kabinet. Het belangrijkste gebouw dat verrees na de uitbreiding van de tuin van het Genootschap was het Hoofdgebouw dat zowel voor gezelschapszaal als museum was bestemd.

Het Hoofdgebouw

Het beroep van architect kende in de negentiende eeuw nog geen bescherming. Timmerlieden of aannemers konden zonder bezwaar gebouwen ontwerpen en uitvoeren. In Artis werd naast deze gangbare timmerende knutselaars al spoedig gebruik gemaakt van architecten van naam. In 1845 ontwierp de directeur van de Stads- en Waterwerken J.van Maurik in opdracht van Westerman het klassieke Hoofdgebouw. Maar liefst zeshonderdvijftig leden doneerden vrijwillig bijna achtduizend gulden om het gebouw uiteindelijk van de grond te krijgen.

Hoe gunstig de vooruitzichten ook waren, de totstandkoming van het gebouw verliep minder voorspoedig. Eerst vanwege een stuk grond dat nog verworven moest worden, later door het faillissement van de hoofdaannemer. Het gebouw werd in delen opgeleverd. De eerste steenlegging van de oostvleugel vond plaats in november 1850, één jaar later werden de 'trotsche zaal en de schoonen galerijen' voor publiek geopend. De benedenverdieping van het gebouw deed dienst als sociëteitsruimte. Gebruikt als restaurant en vergaderzaal voor bestuur en leden, bood het ook ruimte aan concerten, landbouw-, huisdieren- of veeteelttentoonstellingen zoals de Internationale Postduiven-Tentoonstellingen in 1893 en in 1898.

In 1852 werd voor veertienhonderd gulden iets noemenswaardig aangekocht; een gebouw aan de Plantage Middenlaan, eigendom van Reindert Draak, om te voorkomen dat men met een eventuele uitbreiding van het Hoofdgebouw wederom voor verrassingen zou komen te staan.

In februari 1853 was het eindelijk zover dat de uitbreiding van het Hoofdgebouw van start kon gaan. De oprichting van de westvleugel was een feit, maar door 'finantëele ongelegenheden' - het faillissement- van de aannemer liet de oplevering op zich wachten tot 1855. Het gebouw 'kreeg nu een prachtig uiterlijk en eene niet minder prachtige inrichting' maar helaas had het niet de omvang waarop men zich had verheugd. Het gebouw had nog ruim één derde groter kunnen zijn 'door toevoeging van een trotsch centrum, dat aan de tuinzijde de uitmuntendste gelegenheid zou geboden hebben om er een aangename veranda te plaatsen'. Deze uitbreiding, een plan dat was ingediend door een mijnheer J.A. Schouten, werd gedwarsboemd door de buurman Klint die voor 'een belendend klein huis met een

tuintje van nog geen 3 vierkante roeden de som van f 20.000 eischte'.

Rond 1860 werden twee 'schoone conceptiën' van beelden, een leeuw en een tijger, van de kunstenaar J.J.F. Verdonk bij de ingang aan de Plantage Middenlaan geplaatst. Toen was het gebouw grosso modo af.

De collecties en de schilderijen

'Ze kwamen nu in de hal onder aan de brede trap die naar het museum voerde. Zoölogisch Museum stond er [...] Boven, op het wijde trapportaal, verloren zij plotseling hun lach. Midden op de stoffige plankenvloer, op een zwarte verhooging, stond het reuzengroot karkas van een olifant opgesteld, men zag nog de gele slag-tanden, maar de slurf ontbrak op een akelige manier', staat in het boek *Henri van den overkant- een jeugd tussen twee eeuwen* dat gaat over de zoon van joodse anti-quir die het minderbedeelde meisje Mietje meeneemt naar Artis.

Zodra men vanuit de vestibule een van de twee vleugels van de dubbele trappartij besteeg, waarvan de spijlen versierd waren met bronzen leeuwenkopjes, stond men oog in oog met het enorme, door C.V.O. Bouwmeester gemonteerde skelet van de olifant 'Sjeck' uit de rondreizende menagerie van Van Aken. Omdat 'Sjeck' niet meer te handhaven was door woedeuitbarstingen in de bronsttijd, werd het dier noodgedwongen op 8 augustus 1849 door 'welbestuurd geweevuur' van het leven beroofd 'nadat vroegere pogingen om hem door rattenkruid en Pruisisch zuur te doden, mislukt, waren'. Relatief kort hierna, op 14 december stond in het Algemeen Handelsblad dat men 'met genoegen vernemen [kan] dat het prachtige geraamte van de olifant Jack binnen weinigen dagen in het museum van het Zoölogisch Genootschap zal worden geplaatst [...] wij houden ons ervan overtuigd dat elke kenner met ons de keurige bewerking en zeldzame volledigheid ervan zal bewonderen'. Het -inderdaad schitterende- preparaat van Sjeck, de eerste Artis olifant, moet vanaf de dag van openstelling in de ruimte boven de trappen te zien geweest zijn, om daar zeker honderd jaar te staan.

In de hal tussen de beide zalen in stonden, later, tevens een opgezette giraf en een gemonteerd skelet van dezelfde soort, een model van een aan de Nederlandse kust gestrande narwal en een vitrine met opgezette paradijsvogels tentoongesteld.

'Binnen was het nog erger. Ze kwamen in een lange zaal en daar, langs de lange, lange wanden stonden in hoge glazen kasten alle skeletten opgesteld van alle dieren in Artis, alle dieren uit de wereld. Van alle dieren hingen de botjes netjes in model aan een ijzeren stang gehaakt, zodat men nog kon zien welk dier het was geweest. Maar het was juist erg dat men dat kon zien [...] van de leeuw miste men de manen en de zwiepende staart, van de herten het gevlekte vel dat op zonneplekken lijkt en van de aapjes hun glimmende schrandere ogen. Men moest nu juist naar al die gaten kijken waarin de oogen ontbraken.' Door de voltooiing van het gebouw kregen ook duizenden andere objecten een doelmatige schikking.

Het Groote Museum was geboren. De verzamelingen groeiden, volgens P.H. Witkamp, rond 1860 uit tot '450 zoogdieren, 1500 vogelen, 250 kruipende dieren, 750 visschen, 16.000 insecten, 400 spinnen, 6100 horens en schelpen, 350 stekelhuidigen, 300 polypen, 100 sponzen en ruim 1000 versteeningen'.

Een telling in de *Bijdragen tot de Dierkunde* leert ons dat de loodwitte, totaal 112 strekkende meter lange wandvitrines van het Museum voor opgezette Zoogdieren in 1863 al met 310 verschillende soorten zoogdieren gevuld zijn, in totaal 703 exemplaren. Vijftig jaar later zijn dat 416 soorten, 975 exemplaren.

Vlak na de eerste telling werd de verzameling van het Genootschap in 1865 aanzienlijk uitgebreid met de privécollectie van Gerardus en Willem Vrolik. Een bijzondere verzameling waar zich ook dieren uit de prinsenhoven in bevonden die soms al lange tijd uit Amsterdam verdwenen waren. Twee zeker vermeldenswaardige dieren zijn de Kaapse Leeuw, een geschenk van Koning Lodewijk Napoleon, en een narwalschedel met twee volledig ontwikkelde stoottanden in plaats van één; een schedel die lange tijd in het bezit was van de Deense koninklijke familie. Naast deze restanten uit statusverlenende kabinetten die niet met een wetenschappelijk doel verzameld werden, bevonden zich in de Vrolikcollectie tal van wetenschappelijke preparaten van mens en dier, gemaakt door vader en zoon zelf, die ze hadden gekocht of gekregen of die ze in Artis ontleed en onderzocht hadden. Toen zowel Gerard als Willem Vrolik vlak na elkaar kwamen te overlijden in respectievelijk

1858 en in 1862, besloot de weduwe van Willem de collectie ter veiling aan te bieden. Naturaliënhandelaar Oscar Frank bracht Westerman op de hoogte van die plannen en hij wist haar over te halen om de hele collectie voor het betrekkelijk lage bedrag van twaalfduizend gulden te verkopen.

Na een uitgebreide inzamelingsactie onder burgers van Amsterdam, leden van Artis, collega's en familieleden van Gerard en Willem Vrolijk werd het beoogde bedrag bij elkaar gesprokkeld en op 15 maart 1865 was de koop een feit. De collectie van de ereleden die Artis van meet af aan een warm hart hadden toegedragen, was gered van de verdwijningsdood. Een gedeeltelijke opsplitsing van de collectie was desalniettemin niet te voorkomen. Al het dierlijk materiaal vond een plek in het Groot Museum, de etnografische objecten verhuisden naar het, in 1861 opgerichte, Etnografisch Museum van het Genootschap. Alle menselijke preparaten kwamen in bezit van de Gemeente Amsterdam en daarmee van het Athenaeum Illustre ten behoeve van het medisch onderwijs.

Op de galerijen die gedragen worden door gietijzeren consoles, stonden volgens de telling in de *Bijdragen*, in 1863: 1346 verschillende soorten vogels, 2055 exemplaren; in 1888: 1920 verschillende soorten, totaal 3478 exemplaren. Hier zag men 'de sierlijkste vormen van de grootste tot de kleinste toe, en de prachtvolste kleuren en teekeningen aan de vogelen eigen [...] Welk een verschil tusschen den eenvoudig zwart en wit gekleurden kolossalen Struisvogel en de met metaalachtigen glans schitterende veelkleurige Colibri's, wier romp gemakkelijk in ene vrouwenvingerhoed kan geborgen worden! Welke afwijkingen in vormen en vleugels tusschen den trotschen Adelaar, die zich hoog in den wolken weet te verheffen, en den nederige Pinguin, die zich slechts met moeite langs het strand bewegen kan, doch eenaal in zijn element de zee zijnde, al duikende den vlugschten visch in de zwemkunst evenaart, ja zelfs dikwerf overtreft, zoodat zij deze weet te bemachtigen!'

In het midden van de zalen waar de zoogdieren stonden, waren twee dubbele rijen toonkasten op tafels geplaatst, met een 'gezamenlijke lengte van 200 Meters, in welke de verzameling Schelpen is tentoongesteld'. In deze toonvitruines lagen alle schelpen met uitzondering van de omvangrijke verzameling *Helix* slakken die in een aparte ladenkast tentoongesteld waren omdat deze collectie alléén al 2240 soorten (totaal 7369 exemplaren) telde.

Schelpen werden in Artis serieus verzameld vanaf 1844 toen Abraham Oltmans voor achthonderd gulden de schelpenverzameling, die was bijeengebracht door zijn vermogende tante Maria Elisabeth Antoinette Oltmans, aan het Genootschap verkocht. Elisabeth had de collectie in ruim veertig jaar tijd bijeengebracht. De collectie werd bij testament eerst aan haar moeder, en na diens overlijden aan haar broer nagelaten. Bij zijn overlijden kwam de verzameling uiteindelijk in bezit van zijn zoon Abraham Oltmans. Over de herkomst van de schelpen is weinig bekend. Ook is niet duidelijk of er na het overlijden van de verzamelaar, tante Oltmans, nog objecten werden toegevoegd aan de collectie. Indien dit niet zo is, schat men het begin van de verzameling rond 1798. Leuk te vermelden is dat Elisabeth Oltmans ook in bezit was van een naturaliënkabinet van de achttiende-eeuwse insectenverzamelaar Pierre Lyonet, en van zijn microscoop. Beiden werden aan het Genootschap verkocht. Hoewel de kast uit het kabinet niet meer te traceren is, zijn de microscoop die gemonteerd is op een notenhouten doosje met twee schuifladen inclusief de achttiende-eeuwse preparaten en de originele tekeningen die Lyonet maakte van insectpreparaten nu nog steeds in bezit van de Artis Bibliotheek.

Op 29 mei 1844 werd Abraham Oltmans tot honorair lid van het Genootschap benoemd en nam hij het beheer op zich van krabben en kreeften, hoorns en schelpen, zeeëgels en -sterren, sponsen en *versteningen*. De verzameling hoorns en schelpen groeide snel uit tot de belangrijkste. Nu er iemand was die zich om de schelpen bekommerde, werd geld vrijgemaakt voor de opbouw en uitbreiding van de collectie. Tevens wisten mogelijke schenkers van schelpen dat hun collecties bij Oltmans in goede handen terecht zouden komen.

Vanaf dat moment volgden talloze schenkingen. Noemenswaardig is de schenking van 57 schelpen door het vooraanstaand lid van het Genootschap D.D. Bülcher. Misschien niet zozeer omdat de geschonken schelpen op zich zó bijzonder waren, maar meer omdat Bülcher in de hoedanigheid van voorzitter van de Maatschappij

tot bevordering der Bouwkunst nauw betrokken was bij de bouw van de tweede verdieping van het Hoofdgebouw; van het Groot Museum.

Het Genootschap veroverde de felbegeerde *Nautilus pompilius* een zeer gewild verzamelobject (de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen had in dezelfde periode vijfhonderd gulden over voor één gaaf exemplaar) die vanuit Ambon verzonden werd door De Serrière.

De tuin werd bezocht door schelpenverzamelaars uit binnen- en buitenland. De eigenaar van de belangrijkste verzameling van dat moment, Hugh Cuming, verzocht Westerman zelfs om een aanbeveling te schrijven om de verzameling van Oltmans te mogen bezoeken. Hij werd bij zijn eerste bezoek aan Artis uiteraard tot honorair lid benoemd. Later zou het Genootschap ook van hem diverse schelpen kopen. Ook objecten uit andere historisch interessante verzamelingen kwamen in bezit van het Genootschap. Zo kwam Artis in 1851 in bezit van het schelpenkabinet van Albertus Seba, een geschenk van Jonkheer Six van Hillegom.

De schelpenverzameling groeide van 1863 tot 1888 van ruim zeventienduizend naar bijna vierendertigduizend exemplaren. Opmerkelijk is dat er naast tweehonderd meter schelpen ook *voorwereldlijke dieren* tentoongesteld werden in de legkasten; fossielen van gewervelden, krabben, kreeften en stekelhuidigen die gerangschikt waren naar geologische tijdsperioden.

Leden, niet leden, vreemdelingen en bekenden, eenieder deed zijn best om de tuin van het Genootschap tot 'eene aangename en leerrijke plaats te maken'. Hierdoor vonden ook een aantal bijzondere kunstwerken hun weg naar het Hoofdgebouw.

In 1851 bracht koning Willem III een bezoek aan de tuin 'vol heerlijken afwisseling'. Hij was blijkbaar zó onder de indruk dat hij direct beval twee ringfazanten van paleis het Loo over te laten brengen en maakte subiet afspraken met de minister van de marine over het aanvoeren van dieren uit de Koloniën. In 1852 keerde Willem terug en schonk zijn portret dat door Nicolaas Pieneman geschilderd was ter versiering van de gezelschapszaal van het Hoofdgebouw. Na dit bezoek mocht het Genootschap zich Koninklijk Zoölogisch Genootschap noemen, overigens.

In 1856 ontving het Genootschap van haar leden het schilderij *Buffels door een tijger aangevallen*, 'een stuk van zoowel aanzienlijken omvang als grote kunstwaarde' van de Belgische schilder Charles Verlat, dat in het gebouw van de bevriende kunstenaarsociëteit *Arti et Amicitiae* geëxposeerd was geweest. Het schilderij moest in handen van het Genootschap komen. Maar liefst 87 leden verenigden zich om het aan te kopen voor 1000 gulden, waarna het een plek kreeg in het Groot Museum.

Het verbond tussen Gemeente en Genootschap: de samenvoeging en de overdracht van de collecties

De wetenschappelijke kennis die in het Genootschap en wetenschappelijke centreën huisde, werd vanaf 1848 uitgedragen in de *Bijdragen tot de Dierkunde* waarvan de eerste aflevering toen net voltooid was en het tweede in de maak. Het Genootschap gaf het zeer exclusieve boek *De Toerako's* uit waarin deze exoten levensgroot op de bladzijden prijkten, en er werden voorbereidingen getroffen voor de maandelijke uitgave van het *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde* dat voor het eerst in 1863 verscheen.

De commissarissen van het Genootschap verleenden 'ter verdere verspreiding van zoölogische en andere nutte kennis' toestemming aan hoogleraren van het Athenaeum om uit de collecties van het Genootschap te putten voor lessen in de vergelijkende ontleedkunde. Ze lieten op verzoek van het Nederlandsche Onderwijzersgenootschap leerlingen en docenten van de Amsterdamse oeffenscholen toe tot tuin en museum om zich te kunnen verdiepen in de natuurlijke historie.

Op 1 mei 1888 schreef hoogleraar Stokvis van de Amsterdamse universiteit ter ere van het 50-jarig bestaan van het Genootschap: 'Middenhof! Uwe instelling werd het meer en meer voor de mannen der wetenschap, die in uwe verzamelingen vonden, wat zij elders vergeefs zochten, en die gij met eene gastvrijheid opnaamt, waarvan zij telkens dankbaar gewaagden. Breed en achtbaar is de schare van beroemde

landgenoten [...] en vreemdelingen, die korten of langeren tijd hier verwijlden, tot het voorbereiden of uitwerken hunner onderzoekingen, aangetrokken als zij werden door de zeeleliën en zeesterren, de schelpdieren en insekten, de zoogdieren en visschen, maar boovenal door die heerlijke verzameling vogels, door uwe zorg hier bijeengebracht. Onze Temminck's en Schlegel's, onze Vrolik's en Schroeder van der Kolk's [...] en naast hen zoo vele jongere vaderlandsche zoölogen hebben aan u het materiaal en de gelegenheid voor verschillende hunner onderzoekingen te danken. [...] Wie ooit tot u kwam, met lust en ijver tot onderzoek [...] hij wist van te voren, al was hij de nederigste adept, dat gij hem het gevraagde zoudt toestaan. [...] Of de voorwerpen, waarover hij wenschet te beschikken, alledaags of zeldzaam waren, of zij voor goud of koper in uw eigendom waren geworden, gij vroegt er niet naar als gij maar wist, dat de wetenschap de vruchten zou kunnen plukken van het op touw gezetten onderzoek.'

Hoezeer 'de wetenschap' het bestuur van het Genootschap ook ter harte ging, het duurde tot oktober 1877 voordat Genootschap en Gemeente een duidelijk verbond sloten. In dat jaar veranderde het Athenaeum Illustre van hogeschool in de Gemeentelijke Universiteit, waarmee het de bevoegdheid kreeg om examens af te nemen. Hoogleraren werden nog steeds benoemd door het stadsbestuur.

De gemeente bood in diezelfde tijd grond voor de bouw van een aquarium aan onder voorwaarde dat het ook de laboratoria voor het zoölogisch onderzoek en onderwijs zou huisvesten. Daarnaast werden vanaf dat moment alle dode Artisdieren ter beschikking gesteld aan de wetenschap, aan de directeur van het zoölogisch laboratorium.

De banden tussen Universiteit en Genootschap werden verder aangehaald in mei 1892. Inmiddels had de collectie van de Gemeente zich eerst onder Berlin en later onder Weber substantieel uitgebreid. Onder Weber vonden grote wetenschappelijke expeditieplaatsen waarvan de Siboga expeditie (1899-1900) naar de Indonesische Archipel de meest bekende is.

De collecties van de Gemeente werden nu niet langer alleen interessant bevonden voor wetenschappers. Ook groeide het besef dat wetenschappelijke verzamelingen een belangrijke opvoedkundige waarde konden hebben voor een breed publiek. Iets waar in een 'wereldstad als Amsterdam' zeker behoefte aan was. Het Genootschap anderzijds, zocht naar een partner om zorgen en kosten van haar omvangrijke collectie mee te delen.

Deze overwegingen leidden tot een samenvoeging van de collecties van Genootschap en Gemeente, en de samengevoegde collecties werden onder het beheer gesteld van een -door de Gemeente aangewezen- directeur. Die directeur werd uiteraard hoogleraar Max Weber. Uitgezonderd werd in eerste instantie de insectenverzameling van Artis, voornamelijk omdat de Gemeente weinig collecties op dit gebied bezat en hiermee weinig geïnteresseerde hoogleraren. Genootschap en Gemeente behielden beiden het eigendomsrecht over hun objecten. Daarom werden ze gemerkt: de G voor de Gemeentepreparaten en de A voor Artisobjecten.

Toonbaar of minder toonbaar: show en wetenschap

Vanaf die tijd ging men anders met de collecties om. Sommige delen werden toonbaarder geacht voor algemeen publiek, andere interessanter voor wetenschappers. Showcollecties en wetenschappelijke verzamelingen werden gescheiden, waardoor men een helderder presentatie hoopte te bereiken en waardoor veel ruimte bespaard werd. Zolders en kelders in het Aquariumgebouw werden 'meer dan vol' gepropt met wetenschappelijke onderdelen uit de collecties.

Hoewel men nog verschillende pogingen ondernomen heeft om de tooncollecties samen te brengen in één gebouw, werd uiteindelijk jarenlang met objecten door de tuin gesleept. De collecties die voor het publiek bestemd waren verspreidden zich over verschillende gebouwen in Artis.

In het Groot Museum stonden nog steeds de opgezette zoogdieren, de vogels en de schelpen die daar van meet af aan de meeste ruimte in beslag hadden genomen. De boekerij en de Nederlandse dieren verhuisden naar het Fauna Gebouw (nu de Artis Bibliotheek) aan de Plantage Middenlaan, waarvan het eerste deel in 1868

gereed kwam. Een van de zalen van dit Fauna Museum werd nagenoeg volledig gevuld met Nederlandse vogels. In het midden van de zaal stonden ook hier legkasten, deze keer gevuld met eieren en nesten en met ander klein kruipend Nederlands gedierte. Aan de Plantage Middenlaankant werden Nederlandse vlinders en enkele andere insectengroepen tentoongesteld. Hiertegenover stonden grote exotische kevers, waarschijnlijk geflankeerd door kleine diorama's die betrekking hadden op biologische onderwerpen uit de insectenwereld.

In de tweede zaal stonden later óók vogels, deze keer afgewisseld met Nederlandse zoogdieren en diorama's die 'het vogelleven voor ogen voeren' van Artis preparateur Paul Louis Steenhuizen. Op de galerijen plaatste men de alcoholcollecties: Nederlandse vissen, schaaldieren, wormen, krabbetjes en kreeftjes.

De skelettenverzameling, waaronder de Vrolikcollectie, verhuisde naar de boven- en benedenzalen van het Nijlpaardenhuis. Maar dit alles mocht niet baten. Het aantal biologen en collectiestukken bleef groeien. Met de oprichting van het Koloniaal Instituut in 1910 verhuisde na lang wikken en wegen de etnografische verzameling van het Genootschap. Op de bovenverdieping van het gebouw De Volharding kwam in 1923 ruimte vrij voor het zoölogisch laboratorium. Spoedig hierna op 20 mei 1926 werd de grote droom van Max Weber verwezenlijkt. Na het vrijkomen van de ruimtes die het laboratorium in beslag hadden genomen in het Aquariumgebouw werden vier zalen ingericht als museum. Toenmalig Artisdirecteur Kerbert gaf een toespraak in de Koningszaal. 'Het nu opgestelde is, gebonden als men was aan de beperkte plaatsruimte, niet buitengewoon omvangrijk, maar geeft op menig punt blijk van goed begrip der bedoeling der voorwerpen instructief te doen zijn. Minder dan voorheen zijn het eindeloze seriën van dieren, maar uitgelezen exemplaren, duidelijk en leerzaam geëtiketterd.' Er werd voorgoed gebroken met het stramien uit de negentiende eeuw waar de mens zich verbaasde over de vormenrijkdom van het leven. Het Parijse model werd verlaten.

In 1938 ging de Artiscollectie op in de Gemeentelijke. Eén hiervoor opgesplitste particuliere verzameling kwam daardoor weer grotendeels in bezit van één eigenaar: de Vrolikcollectie..

Rond 1950 sloot zo het Groot Museum haar deuren voor publiek. Ik troost mij met de fantasie dat haar gaanderijen misschien bouwvallig waren geworden door al die voetstappen van nieuwsgierige of verbaasde bezoekers, die soms vol bewondering, soms angstig de museumvloer betraden. Honderd jaar voetstappen langs duizenden objecten. In de jaren tachtig werd het museum echt 'leeggeroofd'. Miljoenen objecten verlieten de terreinen van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap om zorgvuldig verborgen te worden in nieuwe schatkamers, de depots van het Zoölogisch Museum van de Universiteit van Amsterdam.

Met dank aan Henriëtte Plantenga, Artis



foto: Wijnanda Deroo, 1988

Het Groot museum bestaat nog steeds. De collecties bestaan nog steeds. Doordat er nooit geld beschikbaar was om het gebouw te restaureren, gingen ook ingrijpende 'vernieuwingen' aan het gebouw voorbij. Het negentiende-eeuwse interieur bleef vrijwel onaangetast doordat het gebouw werd 'vergeten'. Er worden nu pogingen ondernomen om het Groot Museum weer in oude luister te herstellen.

Deze opname, gemaakt door Wijnanda Deroo in 1988, geeft de situatie weer zoals die was vlak voordat de collecties van Zoologisch Museum het Groot Museum zouden verlaten.